

Б.М. Янишин
(м. Київ)

**НАЦІОНАЛІЗМ ТА СОЦІАЛІЗМ У
ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ІВАНА ФРАНКА
(до 150-річчя від дня народження)**

XIX століття стало часом непомітних, але важливих процесів внутрішньої перебудови суспільства, результат якої визначив перебіг подій у зовні більш яскравому і феєричному XX столітті. Це період зародження, становлення і панування в громадській думці націоналізму й соціалізму, ідеологій, які й досі у значній мірі визначають напрям суспільного поступу. Вони відіграли чималу роль і у формуванні світогляду І. Франка, який у цьому контексті, безумовно, був людиною свого часу. Вирішення соціальних і національних питань, їх співвідношення визначало його громадську діяльність, а часто й літературну творчість. В той же час світогляд І. Франка не був чимось статичним, а постійно змінювався, адекватно реагуючи на розвиток подій суспільно-політичного життя та нові виклики часу. Розкриття еволюції Франка – громадського діяча й ідеолога (крізь призму його поглядів на національне й соціальне питання, націоналізм і соціалізм) буде головним завданням цього нарису.

І. Франко: соціалізм, соціал-демократія, марксизм. Суспільно-політичні погляди І. Франка, може, як ні одна інша ділянка його творчості, були і залишаються об'єктом різних, часом полярних, оцінок. Це, насамперед, стосується його ставлення до марксизму і соціалізму.

Звернення Франка до соціалістичних ідей не слід вважати чимось надзвичайним і випадковим, а наслідком пошуків відповіді на корінні питання соціально-політичного життя. На соціалізм в ті часи орієнтувались передові діячі багатьох народів, в тому числі й українці. При цьому слід наголосити на стихійно-емоційному сприйнятті Франком соціалістичних ідей у середині 1870-х років. Як він потім згадував, "соціалістичні ідеї розпалювали людей до фанатизму. При тім же ті ідеї далекі були від тої критичності, якої набралось пізніше. Маркс був Євангелієм, а те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чуттям. Великий соціальний переворот мерещився всім наяві: Енгельс і інші... пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минули, переносили реченець [строк – Я.Б.] на дальших 10 літ і т.д." ¹. Більше того,

за свідченням самого Франка, перед 1878 р. він був “соціалістом по симпатії”, “далекий від розуміння, що таке соціалізм науковий” і того, яким чином “я [Франко – Я.Б.], засуджений на класичну філологію пролетарій, міг...віддати свої сили на службу селянських інтересів”². І лише після “безтолкового процесу” 1878 р., який “раз на завжди вибив з життєвого шляху” молодих підсудних студентів, Франко почав активне вивчення всієї доступної йому соціалістичної літератури. Основну увагу приділив вивченню творів Маркса, Енгельса, Герцена, Чернишевського і ін. В цей час світогляд мислителя увібрав у себе положення різних соціалістичних теорій, а також ідеї Дарвіна, філософів-позитивістів Конта, Спенсера, Мілля, Бокля та інших.

На нашу думку, доволі вдалим є образне порівняння політичних поглядів І. Франка злам 70-80-х рр. XIX ст. як будівлі, цеглини якої були запозичені з різних соціалістичних і наукових теорій³. Однією з її підвалин було вчення Маркса, а властиво його економічний аспект. Мабуть, жоден з галицьких соціалістів не зробив стільки для поширення марксистської теорії додаткової вартості, як І. Франко. Не в меншій мірі він позначився на його підході до з’ясування суспільних питань: розв’язання кожного з них починається, як правило, з аналізу його економічного підґрунтя. “Я переконаний, – писав І. Франко у листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р., – що економічний стан народа се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу”⁴.

Водночас, чимало уявлень, думок і ідей про соціалістичний лад Франко запозичив у М. Драгоманова, який, властиво, і спровадив його з М. Павликом на дорогу соціалізму. Так, зокрема, він вірив у неминучість переходу засобів виробництва з приватної власності у громадську; у те, що запанує повна свобода особистості, класові привілеї і стани будуть знищені, а суспільство складатиметься з федерації автономних, рівноправних, нічим не обмежених у своїй самоуправі громад⁵. З драгоманівської теорії “громадівства” впливає також і певний анархічний елемент у поглядах Франка: “Там держави в нинішнім розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ здолу (т. є. від громад) управляє сам собою, працює сам на себе”⁶.

Досягнення цієї мети Франко бачив не в пролетарській революції, а в “соціалістичній реформі”, поширенні освіти і науки, піднесенні свідомості української людності. У розумінні революції вже в той час простежується глибока відмінність між Франком і марксизмом. “Під словом “всесвітня революція” я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину – писав він у згаданому вже листі від 20 вересня 1878 р. до О. Рошкевич. – Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони

криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу... Я переконаний, що послідній акт великої революції соціальної буде остільки лагідніший, а тим самим розумніше і глибше переведений, оскільки освіта і наука зможе прояснити масам робочого народу ціль і способи цілого діла”⁷.

Загалом вже тоді Франко поділяв погляди М. Драгоманова на марксизм як на теорію, що краще надається для західноєвропейських умов, аніж для переважно сільської Галичини. “Я радив писати більш похлопськи...та й старатися змодифікувати й саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних...обставин, ніж марксів фабричний соціалізм”, – писав він М. Драгоманову на поч. 1883 р.

Такою в основних рисах була система поглядів І. Франка на початку 1880-х років. Вже через десятиріччя він перегляне і відкине багато з цих положень, а до того часу він спрямував всю свою енергію на розвиток і поширення соціалістичних ідей. У 1890 р. Франко, після кількарізкових спроб співпраці з народовським рухом, став одним із співзасновником Русько-української радикальної партії. Власне під час практичної роботи серед народу він і побачить необхідність суттєвого коригування, а то й відмови від багатьох своїх попередніх тверджень. Це й не дивно, адже, як казав сам Франко, “тільки ті не змінюють своїх поглядів, хто або ніколи не мав ніяких, або привик повторяти чужі мов папуга”⁸.

На нашу думку, пояснюючи причини еволюції поглядів Франка на соціалізм, і зокрема на марксизм, слід не акцентувати увагу на якійсь одній з них, а розглядати їх у комплексі. Серед таких причин можна виділити наступні: критичне осмислення марксистських доктрин; висновок про переродження цього раціоналістичного вчення в містичну догму, фанатизм; зростання національної свідомості українського народу і впливу національного питання; остаточне вивільнення з-під духовно-ідейного впливу Драгоманова після смерті останнього в 1895 р.; еволюція в поглядах Франка на рушійні сили поступу, де він підкреслює визначальну роль усього комплексу фізичних і духовних факторів, особливо ж „ідеалів суспільності”; внутріпартійні поділи серед радикалів; зацікавлення Франка фабіанством (течією всередині міжнародного соціалістичного руху), представники якої прагнули здійснення соціалістичних ідеалів виключно шляхом мирних і поступових реформ; практика діяльності соціал-демократичних партій, з їх закликами до насильницької революції і диктатури пролетаріату. Взагалі, Франко набагато раніше від своїх товаришів відчував зміни у політичній ситуації і швидше реагував на них⁹. Однак еволюція його світогляду відбувалася виключно навколо однієї стрижневої ідеї, так би мовити, життєвого кредо

мислителя – „... служити інтересам мого рідного народу та загально-людським поступовим гуманним ідеям”¹⁰.

Зазначена еволюція поглядів мислителя завершилась наприкінці XIX ст. Так, у 1897 р. в ряді статей він піддав гострій критиці теорію і практику соціал-демократії. В одній з них він витлумачує “правдивий соціалізм” як “ідею майбутнього братерства людського”. “Роз’їдання” суспільних настроїв фальшивими марксо-енгельськими постулатами неминуче призведе, на думку Франка, до ожорстчення стосунків між людьми, посіє зерно розбрату¹¹.

У 1899 р. Франко з сумом пише: “...соціал-демократизм здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імпонує знанням будущеї, простотою в ставленні і розв’язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що пок. Драгоманов у німецьких соціал-демократів називав “жидівською самохвальбою”...соціал-демократизм стає ворогом як проти усяких проявів суспільної самодіяльності та демократизації, так само і проти національного українського руху і з того погляду є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав’є і російська цензура. Бо, коли самодержавний тиск в’яже, так сказати, руки, соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті...”¹².

У 1903 р. І. Франко в статті “Що таке поступ?”, даючи загальну характеристику поглядам Енгельса на майбутнє соціалістичного суспільства, пророче писав: “Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання зробилось би мертвою духовною муштрою. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою”, а крім того, “ті люди [керманічі держави – Я.Б.] мали би в своїх руках таку величезну власть...якої ніколи не мали найбільші деспоти...І як легко при такім порядку підтяти серед людної корінь усякого поступу”. А тому Франко робить логічний висновок: “Ні, соціал-демократична “народна держава” не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу”¹³.

Разом з тим Франко обстоює необхідність рівнорядного трактування

духових, освітніх, національно-культурних факторів розвитку суспільства з економічними. У зв'язку з цим він з радістю твердив, що “односторонній марксівський економічний матеріалізм чи фаталізм” відходить у небуття¹⁴.

Поряд із засудженням марксизму, Франко глибоко переосмислює погляди Драгоманова, критикуючи зокрема його ідею федерації громад, повної свободи особистості, а особливо – нехтування ним питання національної самостійності¹⁵. При цьому слід зауважити, що критика Драгоманова – це, на нашу думку, в значній мірі і самокритика Франком своїх ранніх поглядів.

Як і більшість лідерів українських партій кінця XIX – початку XX ст., Франко був послідовником т. зв. етичного соціалізму, який ґрунтувався не на науковій теорії марксизму, а на вселюдських моральних засадах і засуджував капіталізм як вияв соціальної несправедливості¹⁶. Ідею соціалізму він розглядав через людський вимір як одну з вищих загальнолюдських цінностей. В ній він сприймав лише те, що відповідало ідеалам особистої свободи.

В 1911 р. у передмові до збірки “Мій Ізмарагд” він, ніби підводячи підсумок своїм стосункам з соціалізмом і марксизмом, зізнавався, що ніколи не належав до вірних “формальної релігії”, “основаної на догмах ненависті та класової боротьби”, і завжди “мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етичній, широко гуманній вихованню мас народних, на поступі й загальному розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будущини...”¹⁷.

Національне і соціальне питання в поглядах І. Франка. У тісному зв'язку з еволюцією поглядів Франка на соціалізм стоїть вирішення ним питання про співвідношення і роль соціальних і національних факторів у житті суспільства.

На початку своєї активної громадської діяльності у 1870–1880-х роках Франко применшує роль національного питання, відсуваючи його на другий план. Це, в першу чергу, було пов'язано з тим визначальним впливом, який мали на нього в той час погляди і ідеї Драгоманова і Маркса. Так, вслід за останнім він визнавав, що “економічний стан народа се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу”¹⁸. Як і Драгоманов, Франко наголошував перш за все на необхідності повної політичної свободи людини, а федеративний устрій на цій основі мав автоматично розв'язати національне питання. “При соціалістичнім

ладі, – писав І. Франко у листі до О. Рошкевич, ? де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні...страять велику часть своєї ваги”¹⁹.

У молодості Франко-драгоманівець критикував “народовців” за “формальний націоналізм”, за їх “теоретичне українство”, тобто за вузьке, формальне трактування національного питання. Щоправда, він зазначав: “ми далекі від того, щоб нехтувати вагу національного питання, т. є. розвою народності у всіх її питомих формах (мові, звичаях, одежі і т. і.), але...розвій народності є тільки одним з проявів розвою народу...економічним, громадським, освітнім і т. ін...того не можна його уважати за щось кардинального, найважливішого: розвій народності без розвою живого народу...є пустою доктриною...”²⁰.

Вперше до ревізії своїх поглядів на співвідношення соціального і національного Франко змушений був підійти вже на початку 1880-х років, під тиском дискусій з національного питання серед женеvської соціалістичної еміграції²¹. Саме в цей час (1880 р.), коли суперечка між російськими й українськими соціалістами досягає найвищої гостроти, він пише вірш “Не пора”:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жить...

Цей вірш, що пізніше став одним з українських національних гімнів, засвідчив певні зміни у Франковому світогляді, і зокрема у питанні про співвідношення соціального і національного у визвольній боротьбі – зміни, які завершаться ідейною еволюцією наприкінці 1890-х років. Тоді ж Франко більш тісно співпрацює з народовським рухом, зокрема приймає активну участь в роботі редакції „Діла”, підготовці віч та ін.²²

Пригляньмося ближче мотивам такої еволюції. Вони у значній мірі аналогічні тим, що вели його до критики марксизму і соціал-демократії. Згідно традиційного пояснення, причина полягає в тому, що після смерті М. Драгоманова у 1895 році І. Франко повністю звільнився від його ідейних впливів, відмовився від федеративного плану. Та це лише частково так. Для розуміння нами причин цієї еволюції слід врахувати ще кілька важливих факторів. Так, на думку І.-П. Химки, протягом останнього десятиріччя XIX ст. український рух перестає існувати як діяльність невеликої групи інтелектуалів і стає політичною силою. Якісні зміни в житті української нації були настільки значними, що навіть старі радикали змушені були визнати необхідність зміни політичних орієнтирів. Пріоритет національного питання, ідея української

держави, залежала, отже, від існування української нації як функціонального соціального організму²³.

Крім того, значний вплив на зміну поглядів І. Франка в національному питанні мав його остаточний розрив з польським демократичним рухом. Він не без підстав писав у 1895 р., що “поляки, все одно, чи звать себе консерваторами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, нездужали ще й досі в своїм нутрі до разу перетравити старої шляхетської закраски”²⁴. Франко з жалем пересвідчився, що за соціалістичним інтернаціоналізмом значної частини російських і польських соціал-демократів виразно проглядаються експансіоністські домагання. Тому й не дивно, що перехід Франка на позиції націонал-демократизму відбувався паралельно з його чимраз гострішою критикою марксизму і соціал-демократизму.

Остаточний розрив з польським соціалістичним рухом відбувся у 1897 році під час виборчої кампанії*, коли, як він потім зізнався: “Я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в тій хвилині розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік, покинув навсігди експериментувати з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові”²⁵.

Така зміна ставлення до польського руху неминуче змушувала його відмовитись від федеративних планів і перейти на самостійницькі позиції. Саме у цьому постулаті він знаходить розв’язання проблеми – як поєднати боротьбу за національне визволення з соціальними вимогами. В основі політичної самостійності, на думку І. Франка, повинно бути поставлено економічне життя. Боротьба за ліквідацію суспільного визиску мала вести до усунення чужих і своїх визискувачів, але в тій ситуації, у якій перебував на межі ХІХ і ХХ століть український народ, першочерговим завданням було усунення чужих визискувачів, а вже пізніше – своїх. Тому, за словами І. Франка, “ідеал національної самостійності...не тільки вміщує в собі оба попередні [ідеали соціальної рівності і політичної волі – Б.Я.], але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в обшєросійськїм морі”²⁶. Франко передбачав у майбутньому можливість утворення міжнародних державних союзів, “але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів”. А до того часу, “синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал

* В часі її проведення польські соціал-демократи і людовці виступили проти представників українського руху, в тому числі й проти І. Франка.

повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації”²⁷. Цей ідеал ”ми мусимо серцем почувати”, ”мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього”²⁸. Така позиція загалом була характерна для більшості діячів українського національного відродження, які у своїй діяльності прагнули поєднати боротьбу за ліквідацію соціальних проблем із вирішенням національного питання. Ще у 1870-х роках російська офіційна преса звинувачувала діячів кийвської громади у тому, що вони в одній кишені носять вірші Т. Шевченка, а в іншій – твори К. Маркса. Як зазначає Я. Грицак, цей т. зв. „український дуалізм” був дуже характерним для розвитку української політичної думки кінця XIX – початку XX ст. і з особливою силою проявився у часи революції та громадянської війни 1917–1920 рр.

І. Франко приходять до переконання, що найбільш природною формою організації незалежного суспільного організму є національна держава. Ніщо інше, жодна ідеологія, так не окрилювало, не єдило органічно людей, як ”спільне замешкання [територія – Б.Я.], спільна мова, спільна історія й традиція та почуття спільних обов’язків”, національна ментальність, ”без чого людська громада тратить характер суспільності, нації, а робиться стадом”²⁹.

Тільки самостійна національна держава може забезпечити етнічний мир, гармонію і можливість самореалізації індивіда. У свою чергу, ”все, що йде поза рами нації, – на думку І. Франка, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими ”вселюдськими” фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації”³⁰.

З цих позицій він критикує М. Драгоманова, зазначаючи, що ”брак віри в національний ідеал...був головною трагедією” в його житті, ”причиною безплідності його політичних змагань”³¹.

У тісному зв’язку з такою еволюцією поглядів І. Франка на національне питання стоїть його визначення завдання, яке відкривається ”перед українською інтелігенцією...при свобідніших формах життя в Росії”. Ним є ”величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки вона б не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися”³². Отже, Франко розуміє

націю як сучасне явище, відрізняючи її від етносу, а вирішальне значення при її „витворенні” (тобто фактично конструюванні) відводить суб’єктивно-психологічним чинникам – „почутті спільних обов’язків”, національній ментальності, які повинні сформувати і поширити українська інтелігенція. Остання, таким чином, мала б стати творцем модерної української нації.

Квінтесенцією поглядів І. Франка на майбутнє України, як він сам говорив, його філософією політики, політичним заповітом стала поема “Мойсей”, “ця могутня симфонія незнищенності духовних сил та моральної енергії українського народу”:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

¹ Грицак Я. Дух, що тіло рве до бою. Спроба політичного портрету І. Франка. ? Львів, 1990. – С. 69.

² Як це сталось (Спогад І. Франка) // Die Zeit. № 167. 17 / III 1905. Цит. за: Возняк М. Нариси про світогляд І. Франка. ? Львів, 1955. – С. 82.

³ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 70.

⁴ Цит. за: Возняк М. Нариси. – С. 34.

⁵ Франко І. Що таке соціалізм / Зібрання творів у п’ятдесяти томах (далі – Зібрання...). – Київ, 1986. – Т. 45. – С. 44–55; Його ж. Чого хоче галицька робітничка громада / Зібрання. – Т. 45. – С. 159–164 і ін.6

⁶ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / Зібрання. – Т. 45. – С. 139.

⁷ Цит. за: Возняк М. Нариси. – С. 34.

⁸ Франко І. Рекомендаційний лист (До нарису А. Камінського «З подорожі по Європі») / Зібрання. – Т. 33. – С. 66.

⁹ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 162.

¹⁰ Передмова до збірки „Із літ моєї молодості”, 1913 р.

¹¹ Жулинський М. „Признаюсь, я ніколи не належав до вірних тої релігії...” // Хроніка 2000. – Вип. 31-32. – К., 1999. – С. 178.

¹² Франко І. Рецензія на книгу А. Фаресов. Народники і марксисты. – С-Петербург,

1899 / Зібрання. – Т. 45. – С. 272–273.

¹³ Франко І. Що таке поступ. – С. 341–342.

¹⁴ Франко І. Поза межами можливого / Зібрання. – Т. 45. – С. 285.

¹⁵ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Зібрання творів у 50 томах. – Т. 45. – С. 423–438.

¹⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 170.

¹⁷ Франко І. Передмова до збірки „Мій Измарагд” у збірці „Давне і нове” (1911).

¹⁸ Возняк М. Нариси. – С. 34.

¹⁹ Там само. – С. 35.

²⁰ Франко І. Формальний і реальний націоналізм / Зібрання. – Т. 27. – С. 355–356.

²¹ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 78–80.

²² Детальніше див.: Янишин Б.М. Іван Франко та народовці (1880-ті роки) // Дрогобицький краєзнавчий збірник (у друці).

²³ Грицак Я. І. Франко про політичну самостійність України / *Україnska tuńy i polityczna w XX wieku*. – *Krakuw*, 1993. – S. 50.

²⁴ Цит. за: Грицак Я. Вказ. праця. – С. 146.

²⁵ Франко І. Русько-польська згода і польсько-українське братанє / *Літературно-науковий вісник*. – Т. XXXIII. – Львів, 1906. – С. 203; тим каменем була стаття “Поет зради” про А. Міцкевича.

²⁶ Франко І. Поза межами можливого. – С. 283.

²⁷ Там само. – С. 284.

²⁸ Там само. – С. 285.

²⁹ Франко І. Суспільно-політичні погляди. – С. 463.

³⁰ Франко І. Поза межами можливого. – С. 284.

³¹ Там само. – С. 283.

³² Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі / Зібрання. – Т. 45. – С. 404.